

- Makshanov S. Y. *Psykholohyia trenynha: Teoryia. Metodolohyia. Praktyka : monohrafiya* [Psychology of training: Theory. Methodology. Practice: monograph] / S. Y. Makshanov. – SPb. : Obrazovanye, 1997. – 238 p.
8. Осьодло В. І. *Методика діагностики професійної мотивації* / В. І. Осьодло // Вісн. Нац. акад. оборони України : зб. наук. пр. – 2007. – № 2 (4). – С. 142–151.
- Osodlo V. I. *Metodyka diahnostyky profesiinoi motyvatsii* [Testing method of professional motivation] / V. I. Osodlo // *Visnyk Natsionalnoi akademii oborony Ukrainy* : zb. nauk. prats. – 2007. – № 2 (4). – P.142–151.
9. Csikzentmihalyi M. *Emergent motivation and evolution of the self* // *Advance in motivation and achievement* / M. Csikzentmihalyi. – JAI Pressins, 1985. – 352 p.

УДК 159.923.2 – 057.875

Н. О. Кордунова,

Л. В. Потапчук

Received February 21, 2015

Revised March, 17, 2015

Accepted April, 13, 2015

ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРОЯВІВ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті вміщено теоретичний та емпіричний аналіз особистісної зрілості студентів у процесі професійної підготовки. Проаналізовано наукові підходи до розуміння поняття «особистісна зрілість». Установлено зв'язок із такими поняттями, як «зрілість», «особистість». Зазначено, що зрілість – найтриваліший період розвитку особистості, який характеризується тенденцією до досягнення найвищого розвитку духовних, інтелектуальних, фізичних здібностей. Визначено, що особистісна зрілість – це психологічне новоутворення зрілого періоду життя людини у вигляді онтологічного ядра особистості, важливого для его-ідентичності. Вона є одночасно критерієм особистісного зростання та виявом особистісного потенціалу людини, її життєстійкості в здійсненні своєї життєвої стратегії. Виділено основні риси особистості, які виступають індикаторами особистісної зрілості. Розроблено програму емпіричного дослідження, а також досліджено компоненти особистісної зрілості, які сприяють становленню особистості студентів як майбутніх фахівців. Визначено групу компонентів особистісної зрілості, які мають високий рівень особистісної значущості для здобуття майбутньої професії. Емпірично встановлено, що на цьому віковому етапі триває формування професійно значущих характеристик особистісної зрілості,

вони ще не завершені й потребують корекції у процесі подальших змін. Відмічено потребу подальших досліджень для створення програм тренінгових занять із метою формування у студентів компонентів особистісної зрілості залежно від їх індивідуальних особливостей.

Ключові слова: зрілість, особистість, особистісна зрілість, самоприйняття, децентрація, автономність, синергічність, життєва філософія.

Potapchuk L. V., Kordunova N. O. Psychological Tendencies of Students' Personal Maturity Manifestations in the Process of Professional Training. The article presents theoretical and empirical analysis of personal maturity of students during their professional training. The article analyzes scientific approaches to understanding the concept of «personal maturity». The connection of such concepts as «maturity», «personality» is determined. It is indicated, that maturity is the longest period of personal development, which is characterized by tendency to achieve the highest mental, intellectual and physical abilities development. It is highlighted that personal maturity is psychological new formation of mature period of human life in the form of ontological core of personality, significant for ego-identity. It serves as simultaneously the criterion of personal growth and expression of personal human potential, its life stability in implementing its life strategy. The basic personality traits, that serve as indicators of personal maturity are singled out. The program of empirical research is developed and personal maturity components are studied, to promote the development of future specialists. Group of personal maturity components with high level of personal significance for gaining future profession is defined. Empirically determined, that in this age period, the formation of professionally significant characteristics of personal maturity is still in progress and require correction during subsequent changes. The necessity of further studies of the obtained results is emphasized, to create programs of training sessions for student's personal maturity components formation, according to their individual characteristics.

Key words: maturity, personality, personal maturity, self-acceptance, decentration, autonomy, synergy, life philosophy.

Потапчук Л. В., Кордунова Н. О. Психологические тенденции проявления личностной зрелости студентов в процессе профессиональной подготовки. В статье представлен теоретический и эмпирический анализ личностной зрелости студентов в процессе профессиональной подготовки. В работе проанализированы научные подходы к пониманию понятия «личностная зрелость». Установлена связь с такими понятиями, как «зрелость» и «личность». Обосновано, что зрелость – длительный период развития личности, который характеризуется тенденцией к достижению высшего развития духовных, интеллектуальных, физических способностей. Выделено, что личностная зрелость – психологическое новообразование зрелого периода жизни человека в виде онтологического ядра личности, важной для эго-идентичности. Она есть одновременно критерием личностного роста, а также основой личностного потенциала человека, его жизнестойкости в решении своей жизненной стратегии. Выделены основные качества личности, которые выступают индикаторами личностной зрелости.

Разработана программа эмпирического исследования, а также исследованы компоненты личностной зрелости, которые участвуют в становлении личности студентов как будущих специалистов. Установлены структурные компоненты личностной зрелости, которые имеют высокий уровень личностной значимости для будущей профессии. Эмпирически установлено, что на данном возрастном этапе продолжается формирование профессионально значимых характеристик личностной зрелости, они еще не завершены и требуют коррекции в процессе дальнейших изменений. Отмечена необходимость дальнейших исследований полученных результатов с целью создания программ тренинговых занятий для формирования у студентов компонентов личностной зрелости в соответствии с их индивидуальными особенностями.

Ключевые слова: зрілість, людина, самовосприяття, децентрація, автономність, людина зрілість, синергічність, життєва філософія.

Постановка наукової проблеми та її значення. Поняття «особистісна зрілість» тісно пов'язане з поняттями «особистість», «зрілість». У психології поняття «особистість» – це конкретна людина як суб'єкт перетворення світу на основі його пізнання, переживання і ставлення до нього. За визначенням С. Л. Рубінштейна, особистістю є людина, яка має свою позицію в житті. Така людина свідомо виділяє себе серед інших. Вона виражає самостійність думки, зібраність і внутрішню пристрасність.

В. В. Рибалка зазначає, що особистість – це суб'єкт свідомої продуктивної діяльності та суспільної поведінки, індивід із соціально зумовленою та індивідуально своєрідною системою психічних властивостей, що формуються і виявляються в діяльності та спілкуванні. Ця система опосередковує, регулює взаємодію людини з навколишнім світом [8].

За визначенням С. Д. Максименка, «особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності й саморегуляції і має свій унікальний та неповторний внутрішній світ» [5].

Науковці застосовують категорію «зрілість» для ідентифікації певного рівня розвитку особистості, його якісних параметрів і характеристик. Зрілість розглядають як найтриваліший період розвитку особистості, що характеризується тенденцією до досягнення найвищого розвитку духовних, інтелектуальних, фізичних здібностей [4].

Г. Олпорт уважав, що зрілість визначається не так біологічним віком людини, як рівнем розвитку її особистісних властивостей, готовністю приймати рішення з позиції зрілої особистості, у зв'язку з чим зрілість розглядають як здатність до досягнень, а не самі досягнення [6].

Особистісна зрілість – це один із структурних компонентів зрілої особистості. Дослідниця О. Штепа зазначає, що особистісна зрілість характеризується процесом внутрішньо особистісної трансформації, джерелом якої є потреба особистості в самоактуалізації та почуття ідентичності [11].

Можемо стверджувати, що особистісна зрілість – психологічне новоутворення зрілого періоду життя людини у вигляді онтологічного ядра особистості, важливого для его-ідентичності. Вона є одночасно критерієм особистісного зростання та виявом особистісного потенціалу людини, її життєстійкості в здійсненні своєї життєвої стратегії [7].

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Дослідники виділяють такі характеристики зрілої особистості: розвинене почуття відповідальності; потреба в піклуванні про інших людей; здатність до участі у житті суспільства й ефективному використанні знань та здібностей, до конструктивного розв'язання різних проблем на шляху до повної самореалізації.

На рівні психологічного аналізу відповідальність розглядають як результат інтеграції всіх психічних функцій особистості та суб'єктивного сприйняття навколишнього середовища, оцінку власних чуттєвих ресурсів, емоційного ставлення до обов'язку.

Людина стає відповідальною, як зазначає М. В. Савчин, у реальних життєвих ситуаціях та обставинах, які несуть у собі моральний конфлікт – сутичку різних смислових рівнів. Це передбачає залучення механізмів смислоутворення до процесу прийняття обов'язку [10].

Важлива умова зрілості особистості – самостійність. Цікаві висновки Є. І. Головахи щодо зв'язку самостійності та реалізації життєвих цілей. У сфері освіти і праці домагання особистості не пов'язані з надією на допомогу. Отже, самостійність – одна з характеристик особистісної зрілості.

Один з аспектів особистісної зрілості – самоствердження як тенденція соціопсихічного становлення особистості. У працях І. С. Кона самоствердження розглянуто як атрибут і об'єктивацію соціального відокремлення особистості, що зумовило розуміння опозиції «Я» – «Не – Я» як утвердження особистістю своїх відмінностей, виділення з навколишнього світу. З іншого боку, самоствердження розглядають як передумову відкриття «Я». Пошук себе розпочинається зі спроби визначення й утвердження власної особистості [3].

На різних етапах життєвого шляху особистості простежується своєрідний цикл, що характеризує особливості засвоєння особистістю часу. Реалізованість психологічного часу визначається співвідношенням психологічного минулого, теперішнього, майбутнього.

Е. І. Головаха наголошує, що в основі формування психологічного часу лежать реалізовані, актуальні й потенційні зв'язки. Вони ж виділяють і специфічні особливості психологічного віку, який залежить від наявності адекватної оцінки минулого й чіткого усвідомлення життєвої перспективи [2].

Найповніше компоненти особистісної зрілості відображені в роботах А. А. Реана, у яких виділено чотири базові компоненти: відповідальність, терпимість, саморозвиток, позитивне мислення. Вважають, що навколо базових компонентів групується багато інших. А. А. Реан – один із небагатьох дослідників, який намагався розв'язати проблему комплексно [9].

Сучасним продовженням концепції особистості як суб'єкта життєдіяльності стала концепція «життєвої стратегії», яку запропонована К. О. Абульханова-Славська. Теорія відповідно до якої мірою активності й ступенем самостійності особистості в оволодінні досвідом, соціальними цінностями є їх присвоєння як один із проявів активності людини. Інший бік цього процесу становить об'єктивація, тобто самовираження, самореалізація людини як суб'єкта життя. Співвідношення присвоєння й об'єктивації визначає характер життєвої позиції, типовий стиль поведінки, життєву стратегію як розв'язання певних життєвих проблем, конструктивного виходу з них [1].

Сучасна дослідниця О. Штепа зазначає, що особистість не характеризується статичністю. Отже, відображення інформації про неї як динамічну систему можливе за допомогою символічних указівників, що розділяють процес на певні фази – індикатори. Риси, які виступають індикаторами особистісної зрілості, доцільно назвати пропріумом зрілої особистості. Вивчаючи пропріум зрілої особистості, вона визначила такі його характеристики, як синергічність, автономність, контактність, самосприйняття, креативність, толерантність, відповідальність, глибинність переживань, здатність до децентрації та наявність життєвої філософії. Ці риси мають інтегральну природу, що на думку О. Штепи, свідчить про визначальність внутрішніх факторів у детермінації особистісної зрілості як динамічної структури. Динамічність цієї структури полягає в її здатності до самопізнання, саморегуляції та самовизначення, що взаємообумовлюється цими особистісними рисами [11].

Мета статті – проаналізувати поняття «особистісна зрілість» у психологічній літературі й емпірично з'ясувати особливості структурних компонентів особистісної зрілості студентів. Передбачено такі **завдання**: проаналізувати основні підходи щодо розуміння особистісної зрілості; емпірично дослідити психологічні особливості особистісної зрілості студентів.

Методи та методики. У дослідженні взяли участь юнаки і дівчата віком 18–19 років. Загальна кількість досліджуваних – 80 осіб. Опитувані – студенти перших курсів інституту філології та журналістики Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Під час дослідження ми використали такі методики: тест-опитувальник особистісної зрілості Ю. З. Гільбуха; опитувальник особистісної зрілості (ОЗО) О. С. Штепи; методика для визначення мотивації успіху і страху невдачі; тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Задля досягнення поставленої мети роботи ми проаналізували аналізу показники компонентів особистісної зрілості. За допомогою опитувальника особистісної зрілості Ю. З. Гільбуха визначили структурні компоненти особистісної зрілості. Мотивація досягнення, що її дає змогу виявити опитувальник, являє собою загальну спрямованість діяльності індивіда на значущі життєві цілі, прагнення до максимально повної самореалізації, самостійності, ініціативності, до лідерства, досягнення високих результатів своєї діяльності. Кількісний аналіз результатів показав, що дуже високий рівень мотивації досягнення виявили лише 2,3 % досліджуваних, високий – 30,1 %; задовільний і критичний рівень мають 36,4 % та 20,4 % досліджуваних.

Другий структурний компонент особистісної зрілості – ставлення до свого «Я» – включає такі характеристики зрілої особистості, як упевненість у своїх можливостях, задоволення власними здібностями, темпераментом і характером, своїми знаннями, уміннями та навичками, а також адекватну самооцінку, високу вимогливість до себе, відсутність самовдоволення, скромність, повагу до інших. Результати засвідчують про переважання негативного ставлення до свого «Я». Критичний рівень ставлення до свого «Я» виявлено у 68,6 % досліджуваних; задовільний – у 34,3 %; високий – лише в 7,1 %. Дуже високого рівня ставлення до свого «Я» не виявив жоден опитуваний.

Третій компонент особистісної зрілості – почуття громадянського обов'язку – охоплює такі якості, як патріотизм, інтерес до суспільно-політичного життя, почуття професійної відповідальності, потребу в спілкуванні, колективізм. Дуже високий рівень почуття громадянського обов'язку мають 15,8 % досліджуваних; 28,6 % – високий рівень; 21,3 % – задовільний рівень, незадовільний рівень виявлено в 34,3 % досліджуваних студентів. Отже, близько половини досліджуваних має дуже високий або високий рівень почуття громадянського обов'язку. Це засвідчує, що наші досліджувані мають високе почуття патріотизму, їм не байдужа доля

держави, вони мають почуття відповідальності під час виконання своїх обов'язків. Однак частина студентів виявляє задовільний або критичний рівень почуття громадянського обов'язку, що може бути пов'язано з низьким інтересом до суспільно-політичного життя, байдужості до подій у країні, безвідповідальність.

Наступний компонент особистісної зрілості – життєва настанова, яка включає розуміння відносності сенсу життя, переважання раціонального над емоційним, емоційної врівноваженості, розсудливості. За результатами дослідження, найбільша група студентів (41,6 %), що має критичний рівень, 38,2 % виявляють задовільний рівень; 18,5 % – відповідно – високий; 1,7 % – дуже високий рівень цього структурного компонента особистісної зрілості.

Здатність до психологічної близькості з іншими людьми – особливо важливий компонент особистісної зрілості, оскільки він охоплює такі особистісні якості, як доброзичливість, емпатія, вміння слухати, потреба в духовній близькості з іншими. Отримані результати показують, що дуже високий рівень здатності до психологічної близькості з іншими як компонент особистісної зрілості мають лише 2,7 % досліджуваних студентів; високий – 35,2 %; задовільний – відповідно – 26,1 %; низький 36,0 % студентів. Як засвідчують результати, у більшості студентів переважають задовільний і критичний рівні за показниками: мотивація досягнення, ставлення до свого «Я» та життєва настанова. Високий рівень показують такі компоненти, як здатність до почуття громадянського обов'язку. Дуже високий рівень яскраво не простежується на належному рівні щодо жодного компонента.

За допомогою опитувальника особистісної зрілості (ОЗО) О. С. Штепи було з'ясовано наявність і реалізованість рис особистісної зрілості наших досліджуваних. Результати показали, що більшості досліджуваним (82,0 %) притаманна така риса, як креативність; на другому місці (80 %) – відповідальність; на третьому – самоприйняття (64,0 %); на четвертому – автономність і децентрація (62,0 %); на п'ятому місці – толерантність і контактність (58,0 %). Менший відсоток отримали життєва філософія та синергічність (26,0 %). Здебільшого випадків спостерігається реалізованість таких рис, як креативність, відповідальність, самоприйняття, глибинність переживань. Менший відсоток реалізованості мають такі риси, як контактність (8,0 %); толерантність (10,0 %); автономність (2,0 %).

Для докладнішого дослідження компонентів особистісної зрілості ми використовували методикау визначення мотивації успіху і страху невдачі, яку її пропонує А. А. Реан. Результати засвідчують, що у структурі мотивації мотив прагнення успіху в студентів має такі рівні: дуже високий –

22,3 %; високий – 60,0 %; задовільний – 9,5 %; незадовільний – 18,2 % . Мотив уникнення невдачі виявився на високому рівні – 15,8 %, задовільному – у 28,6 %; незадовільному – у 54,6 % досліджуваних студентів. Отже, мотивація досягнення дуже високого та високого рівня характеризується переважанням мотиву прагнення успіху. Задовільний рівень мотивації досягнення характеризує те, що домінантний мотив яскраво не виражений. Мотивація досягнення незадовільного рівня характеризується переважанням мотиву уникнення невдачі, що може бути зумовлено незадоволеністю від навчання, низькою потребою в поліпшенні досягнутих результатів, уникненням проявів творчості та ініціативи. Студенти з домінантним мотивом уникнення невдачі навчаються, аби не мати неприємностей, що звичайно не сприяє їх особистісному професійному становленню.

Для розкриття змісту життєвих настанов особистості використано опитувальник Д. А. Леонтєва «Смисложиттєві орієнтації». Результати показують, що високий рівень смисложиттєвих орієнтацій має лише 22,2 % досліджуваних студентів. Високі показники загальної свідомості засвідчують задоволеність життям загалом. Переважна ж більшість (62,1 %) демонструє середній їх рівень; 14,7 % має низький рівень.

Показник за шкалою «цілі в житті» характеризує наявність цілей у майбутньому й засвідчує цілеспрямованість, віру у свої плани і їх здійснення. Високі показники цієї шкали вказують на наявність осмислених життєвих перспектив. Середній показник за шкалою «Процес життя» засвідчує емоційну насиченість і наповненість сенсом нинішнього життя у 64,8 %; низький показник має 12,1 % досліджуваних, що засвідчує незадоволеність власним життям.

Шкала «Результативність життя» у досліджуваних із високим (35,3 %) показником засвідчує про досить стійку оцінку пройденого відрізка життя, її продуктивність, зростання самостійності. Середні та низькі показники засвідчують пошук сенсу власного існування, що є проблемою цього віку. Середні (48,3 %) та низькі (16,4 %) показники за шкалою «Локус – Я» відповідають уявленню досліджуваних про себе як особистість, що не має достатньої свободи вибору, щоб побудувати власне життя відповідно до своїх цілей. Високі показники (28,6 %) за шкалою «Локус-Ж» демонструють, що досліджувані студенти у змозі контролювати процес власного життя і діяльності, на відміну від тих, хто має середній (54,5 %) та низький (18,3 %) рівні цього показника.

Співвідношення результатів у досліджуваних студентів показує, що на цьому етапі життєдіяльності вони більше орієнтуються на майбутнє, будуючи свої плани, які хотіли б реалізувати в житті.

Отже, для наших досліджуваних сенс життя полягає в тому, щоб жити, повною мірою відчувати відповідальність за себе і свої дії. Такі результати засвідчують, що на цьому віковому етапі триває формування професійно значущих характеристик особистісної зрілості, вони ще не завершені і потребують корекції у процесі подальших змін.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результати дослідження засвідчують, що переважна більшість досліджуваних студентів виявляє задовільний та незадовільний рівні мотивації досягнення. Ставлення до свого «Я» характеризується здебільшого неадекватно заниженою або неадекватно завищеною самооцінкою. На нинішньому етапі ще неефективні життєве становлення та смисложиттєві орієнтації. Недостатньо розвинена здатність до психологічної близькості з іншими людьми, яка характеризується переважанням середнього рівня емпатії, що може викликати труднощі під час спілкування та встановлення міжособистісних контактів з іншими людьми. Варто зазначити, що майже половина досліджуваних має дуже високий рівень почуття громадянського обов'язку, а це може бути значною опорою в майбутньому професійному зростанні. Інша ж частина досліджуваних виявила задовільний рівень почуття громадянського обов'язку, що може стати перешкодою в особистісному та професійному зростанні.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у використанні отриманих результатів для створення програм тренінгових занять для формування у студентів компонентів особистісної зрілості залежно від їх індивідуальних особливостей.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1999. – 299 с.
Abulkhanova-Slavskaya K. A. Strategiya zhyzni [Life strategy] / K. A. Abulkhanova-Slavskaya. – М. : Mysl, 1999. – 299 p.
2. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – Киев : Наук. думка, 1988. – 143 с.
Golovakha Ye. I. Zhiznennaya perspektiva i professionalnoye samoopredeleniye molodezhy [Life perspective and youth self-determination] / Ye. I. Golovakha. – К. : Naukova dumka, 1988. – 143 p.
3. Кон И. С. В поисках себя / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
Kon I. S. V poiskakh sebja [In search of oneself] / I. S. Kon. – М. : Ploitzdat, 1984. – 335 p.
4. Кордунова Н. О. Визначення структури і генезису професійного образу студентів-психологів / Н. О. Кордунова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. Т. Х. Психологія навчання.

- Генетична психологія. Медична психологія. – К. : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2014. – Вип. 26. – С. 454–467.
- Kordunova N. O. Vyznachennia struktury i henezysu profesiynoho obrazu studentiv-psykholohiv [Determination of structure and genesis of the professional image of students-psychologists] / N. O. Kordunova // Aktualni problemy psykholohiyi : zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohiyi imeni H. S. Kostiuka. T. X. Psykholohiya navchannia. Henetychna psykholohiya. Medychna psykholohiya. – К. : ДП «Інформативно-аналітичне агенство», 2014. – Вуп. 26. – Р. 454–467.
5. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – Киев : ООО «КММ», 2006. – 240 с.
- Maksymenko S. D. Genezis sushchestvovaniya lichnosti [Genesis of personality exustance] / S. D. Maksymenko. – Kiev : ООО «КММ», 2006. – 240 р.
6. Олпорт Г. Становление личности : избр. тр. / Д. О. Леонтьев. – М. : Смысл, 2002. – 462 с.
- Olport G. Stanovleniye lichnosti : izbr. tr. [Becoming of personality : selected works] / D. O. Leontiev. – М. : Smysl, 2002. – 462 р.
7. Потапчук Л. В. Психологічна зрілість – основа професійного становлення старшокласників / Л. В. Потапчук // Наукові записки. Серія Психологія. Педагогіка. – Острог, 2000. – Вип 1. – С. 66–70.
- Potapchuk L. V. Psykholohichna zrilist – osnova profesiynoho stanovlennia starshoklasnykiv [Psychological maturity – the basis of professional formation of senior pupils] / L. V. Potapchuk // Nauk. zap. Ser. : Psykholohiya. Pedahohika. – Ostroh, 2000. – Vup. 1. – Р. 66–70.
8. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці / В. В. Рибалка. – Одеса : [б. в.], 2009. – 575 с.
- Rybalka V. V. Teoriyi osobystosti u vitchyznianiі psykholohiyi ta pedahohotsi [Theories of personality in national psychology and pedagogy] / V. V. Rybalka. – Odesa : [b. v.], 2009. – 575 р.
9. Реан А. А. Психология адаптации личности / А. А. Реан. – СПб. : Мед. Пресса, 2002. – 352 с.
- Rean A. A. Psikhologiya adaptatsyi lichnosti [Psychology of personality adaptation] / A. A. Rean. – SPb. : Med. Pressa, 2002. – 352 р.
10. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія] / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
- Savchyn M. V. Psykholohiya vidpovidalnoyi povedinky : [monohrafiya] [Psychology of responsible behavior : [monograph] / M. V. Savchyn. – Ivano-Frenkivsk : Misto NV, 2008. – 280 р.
11. Штепа О. С. Пропrium зрілої особистості / О. С. Штепа // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 2. – С. 26–33.
- Shtepa O. S. Proprium zriloyi osobystosti [Proprium of mature personality] / O. S. Shtepa // Praktychna psykholohiya ta sotsialna robota. – 2004. – № 2. – Р. 26–33.